

Wioletta Teresa Danilewicz

RODZINA – PODSTAWOWE ŚRODOWISKO ŻYCIA I WYCHOWANIA

Współczesny świat (często określany jako globalna wioska) staje się coraz mniej-
szy. Wynika to z sieci szybkiej komunikacji, łatwości przekraczania granic między-
państwowych, rozwoju środków masowego komunikowania, wzajemnych powiązań
politycznych i gospodarczych. Dlatego środowiskiem życia współczesnego człowieka
jest nie tylko to, co dzieje się w jego bezpośrednim otoczeniu, ale wszystko to, co
dociera do niego dzięki przekazowi pośredniemu oraz pod postacią skutków działań
politycznych i gospodarczych. Środowisko wychowawcze tworzą więc, jak zauważa
A. Przeclawska, nie tylko instytucje wychowawcze, edukacyjne, opiekuńcze, kultural-
no-oświatowe, duże zbiorowości, w tym małe grupy społeczne, wspólnoty, ale przede
wszystkim kultura stosunków międzyludzkich i świat symboli kulturowych, w któ-
rych człowiek żyje¹.

Podjętej w niniejszym artykule problematyce odpowiada określenie środowiska
wychowawczego jako szeroko rozumianego środowiska życia człowieka. Jednym z je-
go elementów jest środowisko rodzinne. Rodzina to „mała grupa pierwotna złożona
z osób, które łączy stosunek małżeński i rodzicielski oraz silna więź międzyosobni-
cza” (J. Szczepański²).

W toku licznych zmian społeczno-historycznych, których wyrazem były prze-
obrażenia stylu i organizacji życia, rodzina jest jednym z trwałych elementów życia
człowieka. O jej znaczeniu w życiu każdego człowieka świadczy zainteresowanie róż-
nych dyscyplin naukowych – socjologii rodziny (Z. Tyszka, F. Adamski, M. Trawińska,
D. Markowska, L. Janiszewski), pedagogiki społecznej (T. Pilch, B. Smolińska-Theiss,

---

¹ A. Przeclawska, *Wychowanie jako spotkanie* [w:] A. Przeclawska (red.), *Relacja między ludź-
mi jako przedmiot badań pedagogicznych*. Warszawa 1993.

R. Wroczyński ujmował środowisko wychowawcze jako szeroko rozumiane środowisko życia
dziecka, ze swoim złożonym i skomplikowanym, niejednokrotnie trudnym do uchwycenia i określe-
nia, systemem podnieci i bodźców rozwojowych zarówno o charakterze oddziaływań planowych, jak
i samorzutnych, nieorganizowanych, niezamierzonych, tak dodatnich jak i ujemnych. R. Wroczyń-
ski, *Pedagogika społeczna*, Warszawa 1974.

² J. Szczepański, *Elementarne pojęcia socjologii*, Warszawa 1970.

W. Theiss, E. Marynowicz-Hetka, S. Kawula), psychologii (J. Rembowski, M. Ziemska, E. Braun-Gałkowska), historii wychowania (K. Jakubiak, J. Tazbir, M. Wójcik). W obrębie niektórych nauk pojawiają się wydzielone obszary tematyczne (nie tylko pojedyncze tematy), bądź tworzą się odrębne subdyscypliny, np. pedagogika rodziny.

Rodzina jest tym środowiskiem, które poprzez swoją specyfikę, intymność, indywidualność, bezpośrednio tworzy warunki dla rozwoju i wychowania. Jest miejscem pierwszych kontaktów międzyludzkich, pierwszych więzi psychicznych dziecka z rodzicami, rodzeństwem. Dziecko, uczestnicząc w naturalnych, codziennych sytuacjach życia rodzinnego poznaje wzory zachowań związane z pełnieniem roli ojca, matki, przyswaja elementarną wiedzę o otaczającym świecie. Poprzez bezpośrednie kontakty, interakcje przyswaja wartości, normy moralno-społeczne, zasady postępowania, uczy się współdziałania i realizowania indywidualnych potrzeb. Rodzina stanowi naturalne i podstawowe środowisko życia i wychowania młodego pokolenia i jako takie oddziałuje na nie socjalizująco (uspołeczniająco), stwarzając warunki do prawidłowego rozwoju lub hamując go. Poprzez preferowany styl życia, zwyczaje, nawyki, tradycje wprowadza dziecko w świat kultury i stymuluje jego rozwój kulturalny. Stanowi więc pierwsze i zasadnicze środowisko wychowawcze i kulturowe.

Wybrane aspekty przemian współczesnej rodziny

Współczesna rodzina ulega licznym przemianom, które wynikają zarówno z zachodzących procesów społeczno-gospodarczych, jak i wewnętrznych uwarunkowań jej funkcjonowania.

Przemiany te dotyczą głównie³:

1. struktury rodziny,
2. funkcjonowania rodziny,
3. relacji pomiędzy poszczególnymi członkami rodziny.

Analizując strukturę rodziny (uwzględniam głównie liczebność rodziny oraz niektóre formy życia rodzinnego) należy stwierdzić, że:

- Przeważają rodziny małe, nuklearne.
- Zmniejsza się dzieciność rodzin polskich (wprawdzie przeważają rodziny z dwojgiem dzieci, to jednak coraz więcej par decyduje się na posiadanie jednego dziecka; przyczyny tego faktu są różnicowane, na przykład trudna sytuacja materialna rodzin, brak samodzielnego mieszkania (często dzielenie mieszkania z osobami trzecimi), praca zawodowa kobiet, realizowanie indywidualnych potrzeb rodziców czy też inwestowanie w rozwój dziecka – dzieci.

---

³ Szerzej na temat przemian rodziny i ich historycznych oraz społecznych uwarunkowań w: A. Kwak, *Rodzina jako środowisko wychowawcze* [w:] T. Piłch, I. Lepalczyk (red.), *Pedagogika społeczna*. Warszawa 1993, wyd. I; Z. Tyska, *Rodzina w świecie współczesnym – jej znaczenie dla jednostki i społeczeństwa* [w:] T. Piłch, cyt. wyd., wyd. II.

- Wzrasta liczba rodzin niepełnych z powodu rozwodu bądź separacji, śmierci rodzica, pozamałżeńskiego urodzenia dziecka, długotrwałego pobytu poza domem rodzinnym, np. na skutek zarobkowego wyjazdu za granicę.
- Upowszechniają się i nabierają cech normalności takie formy życia rodzinnego, jak małżeństwa bezdzietne, związki nieformalne.

Zmiany w zakresie funkcjonowania rodzin należy rozpatrywać analizując poszczególne funkcje rodziny. Ich przeobrażenia dotyczą:

- Wzrostu seksualnych kontaktów przedmałżeńskich i pozamałżeńskich, m.in. na skutek liberalizacji poglądów moralnych.
- Wzrostu zatrudnienia kobiet nie tylko z pobudek ekonomicznych (samorealizacja, zaspokajanie potrzeb, dążenie do interesującego życia).
- Partykularyzacji dochodów członków rodziny (część zarobionych pieniędzy przeznaczana się na indywidualne potrzeby poszczególnych członków rodziny).
- Zróżnicowania majątkowego rodzin.
- Ubożenia znacznej części społeczeństwa, m.in. na skutek utraty pracy (bezrobocia), niewystarczających dochodów, wysokich kosztów utrzymania, niepełności.
- Zróżnicowania aktywności kulturalnej członków rodziny w domu i poza nim.
- Osłabienia kontroli sprawowanej przez rodzinę nad dziećmi i dorosłymi członkami rodziny.

Analizując przemiany dotyczące relacji pomiędzy poszczególnymi członkami rodziny zauważa się:

- Przewagę więzi osobowych nad rzeczowymi.
- Wzrost poczucia autonomii i prywatności poszczególnych członków rodziny przejawiający się m.in. w różnych zainteresowaniach, sposobie spędzania czasu wolnego, zróżnicowanych opiniach, postawach.
- Wzrost indywidualizmu i poczucia wolności osobistej członków rodziny.
- Wzrost świadomości potrzeb i określonych oczekiwań wobec partnera (jeśli zawarty związek małżeński nie spełnia wyobrażeń i oczekiwań małżonków, coraz częściej decydują się na jego rozwiązanie).
- Zmianę stosunków wewnątrzrodzinnych w kierunku ich demokratyzacji (partnerski model życia rodzinnego).
- Uwzględnianie potrzeb wszystkich członków rodziny, ze szczególnym skoncentrowaniem wysiłków na dziecku, co jest jednym z wyznaczników więzi emocjonalnych łączących członków rodziny.

Funkcje rodziny

Prawidłowa realizacja funkcji w rodzinie jest podstawą tworzenia się właściwych więzi pomiędzy jej członkami, zaspokajania ich potrzeb oraz określenia miejsca w rodzinie i w społeczeństwie. S. Kawula⁴ podkreśla, że na funkcje rodziny w ogóle, a na jej funkcje wychowawcze w szczególności, należy spojrzeć zawsze z dwóch punktów widzenia: z punktu widzenia zadań, jakie ma rodzina spełniać wobec swoich członków oraz zadań jakie rodzina spełnia wobec społeczeństwa. Rodzina wychowuje dzieci nie tylko dla siebie jako rodziny i dla osobistego szczęścia ich członków, ale także dla ogólnego dobra społecznego. Określona funkcja rodziny służy zaspokojeniu określonych potrzeb jednostek, wchodzących w jej skład oraz potrzeb i wymogów społeczeństwa (Z. Tyszką⁵).

Funkcje rodziny to zadania, jakie powinna realizować rodzina oraz działania wykonywane w ramach konkretnego zadania. Charakterystyka zakresu funkcji oraz ich przemian pozwala zrozumieć różnorodność życia rodzinnego oraz poznać przyczyny zaburzeń prawidłowego funkcjonowania rodziny.

W literaturze istnieją liczne klasyfikacje funkcji rodziny. Wynika z nich, że podstawowym zadaniem rodziny jest utrzymanie ciągłości biologicznej i kulturowej społeczeństwa oraz zaspokojenie podstawowych potrzeb jej członków. Najczęściej wymienia się:

- funkcję prokreacyjną (biologiczną) – zaspokajanie potrzeby seksualnej i prokreacyjnej małżonków, a przez to zapewnienie trwałości biologicznej społeczeństwa;
- funkcję socjalizacyjną – stworzenie przez rodzinę optymalnych warunków do prawidłowej socjalizacji dziecka, przy czym przez socjalizację rozumiemy przekazywanie potomstwu wiedzy o otaczającym świecie, dziedzictwa kulturowego oraz przygotowanie do pełnienia dorosłych ról społecznych;
- funkcję ekonomiczną – zaspokojenie potrzeb materialnych rodziny i umożliwienie realizacji aspiracji życiowych jej członków;
- funkcję emocjonalną – zaspokojenie potrzeb psychicznych poszczególnych członków rodziny.

Zaprezentowana klasyfikacja funkcji rodziny zaproponowana przez Z. Tyszkę⁶ jest wprawdzie bardzo obszerna, ukazuje jednak różnorodne zadania realizowane przez rodzinę. Są to:

- I. Funkcje biopsychiczne:
  - funkcja prokreacyjna,
  - funkcja seksualna.

---

⁴ S. Kawula, J. Brągiel, A. Janke, *Pedagogika rodziny*, Toruń 1997.

⁵ Z. Tyszką. *System metodologiczny poznawskiej szkoły socjologicznych badań nad rodziną*, Poznań 1997.

⁶ Tamże.

II. Funkcje ekonomiczne:

- funkcja materialno-ekonomiczna,
- funkcja opiekuńczo-zabezpieczająca.

III. Funkcje społeczno-wyznaczające:

- funkcja klasowa,
- funkcja legalizacyjno-kontrolna.

IV. Funkcje socjopsychologiczne:

- funkcja socjalizacyjno-wychowawcza,
- funkcja kulturalna,
- funkcja religijna (dotyczy rodzin wierzących),
- funkcja rekreacyjno-wychowawcza,
- funkcja emocjonalno-ekspresyjna.

Realizując **funkcje biopsychiczne** rodzina wyraźnie oddziela funkcję prokreacyjną od funkcji seksualnej, która stała się wartością samą w sobie. Zaspokajanie potrzeb seksualnych małżonków jest uznawane za wartość autonomiczną i nie jest równoznaczne z prokreacją.

Funkcja ekonomiczna rodziny polega na zaspokajaniu materialnych potrzeb rodziny związanych z zabezpieczeniem teraźniejszości i przyszłości (f. materialno-ekonomiczna) oraz pomocy tym członkom rodziny, którzy jej potrzebują (f. opiekuńczo-zabezpieczająca). W zakres tych funkcji wchodzi następujące działania: zdobywanie środków do zaspokojenia materialnych potrzeb rodziny, prowadzenie gospodarstwa domowego, zapewnienie odpowiednich warunków mieszkaniowych rodzinie, zabezpieczenie startu życiowego rodzinie, świadczenie pomocy lub opieki potrzebującym jej członkom rodziny (dzieciom, osobom chorym, osobom w podeszłym wieku).

Funkcje społeczno-wyznaczające wyrażają się w nadzorowaniu postępowania członków rodziny w celu zapobieżenia ewentualnym odstępstwom od uznawanych norm i wzorów postępowania w rodzinie (f. legalizacyjno-kontrolna).

W ramach **funkcji socjopsychologicznych** rodzina przekazuje podstawowe wzory zachowań, zwyczajów, obyczajów, określone wartości moralne, społeczne, poglądy, opinie. To rodzina najwcześniej przekazuje elementy dziedzictwa kulturowego, uczy języka ojczystego, wyznacza cele, działania, aspiracje, postawy. Członkowie rodziny zapoznają się z dorobkiem kulturalnym społeczeństwa, uczą się wrażliwości estetycznej, umiejętności korzystania z dóbr kultury, środków masowego przekazu (f. kulturalna). Również w rodzinie dziecko uczy się pełnienia rodzinnych i pozarodzinnych ról społecznych (f. socjalizacyjno-wychowawcza).

Jeszcze innym zadaniem rodziny jest zapewnienie możliwości wypoczynku czy utrzymywanie kontaktów towarzyskich (f. rekreacyjno-towarzyska).

Coraz częściej podkreślanym zadaniem jest zaspokajanie potrzeb emocjonalnych poszczególnych członków rodziny (f. emocjonalno-ekspresyjna). Wyraża się w zaspokajaniu potrzeby bezpieczeństwa, potrzeby bliskiego kontaktu i przebywania z drugim człowiekiem, potrzeby akceptacji, potrzeby bycia kochanym, potrzeby samorealizacji, potrzeby kontaktu intelektualnego. Znaczenie tej funkcji znacznie wzrosło w ostat-

nich latach, między innymi ze względu na wzrost rangi uczuć wyższych w rodzinie. Miłość jest głównym warunkiem i wyznacznikiem trwałości i powodzenia małżeństwa.

Jak ważne jest poczucie więzi emocjonalnej rodziny w prawidłowym jej funkcjonowaniu, wskazują liczne badania dotyczące środowiskowych uwarunkowań nieprzystosowania społecznego dzieci. Wynika z nich, że zerwanie więzi uczuciowej w rodzinie jest jedną z przyczyn czynów przestępczych (D. Wójcik, M. Jarosz), czy też czynnikiem determinującym np. niepowodzenia szkolne (E. Jackowska, M. Tyszkowa, H. Cudak).

Powyżej wybrane zadania rodziny realizowane w ramach wyznaczonych funkcji, świadczą o jej znaczeniu w życiu każdego człowieka. Jego droga życiowa, sukces zależą w znacznej mierze od tego, jak został ukształtowany i przygotowany do życia przez rodzinę. Jej funkcje stopniowo uzupełniają, poszerzają inne instytucje, np. media, szkoła, środowisko rówieśnicze, ale rola i znaczenie nigdy nie zanika.

Dom rodzinny w życiu dziecka

Na szczęście dziecka w rodzinie składa się wszystko, co służy jego rozwojowi, wywołuje w nim pozytywne stany psychiczne, jest źródłem zadowolenia z własnej sytuacji.

Do najważniejszych czynników zapewniających prawidłowy rozwój i wychowanie dziecka należy **atmosfera życia rodzinnego**. Dom rodzinny powinien być dla każdego przystanią, miejscem do którego chętnie się wraca, w którym czekają osoby życzliwe, wspierające. Na klimat życia rodzinnego składają się wszystkie elementy rodzinnej egzystencji. Doniosłe znaczenie mają zróżnicowane role matki i ojca. Role te różnią się między sobą, ale też uzupełniają. Od matki oczekuje się ekspresji uczuć, serdeczności, ciepła, wyrozumiałości, dbania o tak zwane ciepło domowego ogniska. Matka wydaje na świat dziecko zupełnie bezradne i całkowicie od niej zależne. Karmiąc je, opiekując się, dbając o jego wygodę przekazuje miłość, poczucie bezpieczeństwa.

Rola ojca jest inna niż matki. W pierwszym okresie życia dziecka – pełni rolę pośrednią. Pomagając matce, zaspokajając jej potrzeby wpływa na jakość jej kontaktów z dzieckiem. Wraz z wiekiem dziecka wzrasta bezpośrednia rola ojca. Jego udział w codziennych czynnościach związanych z opieką i osobisty kontakt z dzieckiem (zabawy, rozmowy, wspólne spędzanie czasu wolnego, udział w czynnościach domowych) daje dziecku poczucie oparcia i stabilności.

Tak więc osobowość rodziców, ich walory, stosunek do siebie, zainteresowanie rodziną i jej potrzebami, wartości preferowane przez dorosłych decydują o atmosferze w każdym domu. Jeśli małżonkowie darzą siebie uczuciem, akceptują siebie, są zadowoleni ze wspólnego życia, mają zgodne lub zbliżone poglądy na podstawowe kwestie, umieją współdziałać i rozwiązywać lub pokonywać trudności, to ich dom może być domem szczęśliwym. Harmonijne pożycie w małżeństwie i dobra, ciepła

atmosfera domu rodzinnego utrzymuje równowagę emocjonalną dzieci i dorosłych. Daje wsparcie, którego nie otrzymamy ze strony innych grup, środowisk.

Istotne są także postawy rodziców wobec dzieci, głównie poczucie odpowiedzialności za ich pomyślny rozwój i wychowanie oraz umiejętność organizowania procesu wychowania w rodzinie i orientacja w podstawowych zadaniach wychowawczych.

Komunikacja w rodzinie, wzajemne zainteresowanie problemami, okazywanie sobie uczuć, wspólne spędzanie czasu wolnego sprzyja integracji rodziny. Jakże często dzieci nie znają wspólnych z rodzicami i rodzeństwem spacerów, nie uczestniczą w przygotowywaniu posiłków, nie znają bajek (zastępują je kasyety video), nie oglądają razem z całą rodziną wybranych programów telewizyjnych. Na przykład przeprowadzone przez J. Izdebską⁷ badania wykazały, że telewizja może pełnić rolę integrującą rodzinę. Wspólne oglądanie programu telewizyjnego jest jedną z form spędzania czasu wolnego. Wszyscy członkowie rodziny, przebywając razem, wymieniają spostrzeżenia, porozumiewają się gestem, wzrokiem, mimiką. Taki domowy, wspólny rodziców z dziećmi odbiór telewizji motywuje do rozmowy w gronie rodzinnym, często mającej na celu wyjaśnienie niezrozumiałych kwestii czy po prostu wymianę opinii. Oczywiście telewizja nie może zastąpić innych form spędzania czasu wolnego poza domem, ale może być jednym z elementów scalających życie rodzinne.

Wychowanie⁸ w rodzinie może mieć charakter celowy, planowy i świadomy ze strony rodziców (refleksyjny, zamierzony) oraz może odbywać się w sposób przygodny i samorzutny (bezrefleksyjny) – S. Kawula⁹. Przykładem działania refleksyjnego jest między innymi powierzanie dzieciom konkretnych obowiązków, uczenie określonych umiejętności praktycznych, kształtowanie społecznie pożądanых postaw, stwarzanie właściwych warunków do nauki.

Przykłady bezrefleksyjnego, niezamierzonego oddziaływania na dzieci są także zróżnicowane, np. korzystanie przez rodziców ze środków masowego przekazu, głównie telewizji, czytelnictwo, sposób rozwiązywania konfliktów w rodzinie. Takie nieświadome oddziaływania na dzieci mają duże znaczenie w ich wychowaniu. Zasadniczym mechanizmem procesu wychowawczego jest naśladownictwo i identyfikacja. Dziecko widząc książki, czasopisma czytane przez rodziców, oglądanie tylko wybranych programów telewizyjnych, będzie postępowało podobnie. Także sposób zwracania się do osób bliskich, obchodzenie świąt i uroczystości rodzinnych, system kar i nagród stosowanych wobec dzieci może być naśladowany przez nie w założonych w przyszłości rodzinach.

Innym przykładem jest możliwość kształtowania prawidłowego stosunku dzieci do nauki poprzez często nieuświadomiane sobie przez rodziców konkretne zachowania. Na przykład niektórzy rodzice deklarują zainteresowanie nauką dziecka, ale niesystematycznie sprawdzają jego postępy. Inni – planują zajęcia nie uwzględniając

⁷ J. Izdebska, *Rodzina, dziecko, telewizja*, Białystok 1996.

⁸ Wychowanie według pedagogiki personalistycznej rozumiane jest jako spotkanie, które nadaje podmiotowy charakter działaniom wychowawcy i wychowanka; przebieg, efekty, skutki zależą od biologicznych w nim udział osób.

⁹ S. Kawula, *Pedagogika rodziny*, cyt. wyd.

obowiązków szkolnych dziecka – uczą je niesystematyczności, nie wdrażają do obowiązków. Swoją postawą wskazują, że do zajęć szkolnych można przygotowywać się o różnych porach lub nawet je lekceważyć.

Dziecko w miarę dorastania rozszerza krąg swoich kontaktów z innymi grupami społecznymi, z innymi ludźmi. W zależności od wieku i miejsca w jakim przebywa (np. przedszkole, szkoła), poznaje różne postawy, zachowania. Jednak to właśnie w domu rodzinnym dziecko powinno poznać takie zasady, które będą ukierunkowywały jego postępowanie na całe życie.

Przyczyny i skutki zaburzeń prawidłowego funkcjonowania rodziny

Życie rodzinne dezintegruje wiele przyczyn. Podłożem ich powstawania są zarówno czynniki makrospołeczne (dotyczące np. całego kraju) oraz mikrospołeczne (np. związane z poszczególnymi rodzinami). Są to:

1. Trudna sytuacja materialna rodzin, ubóstwo.
2. Dezorganizacja struktury rodziny (niepełność).
3. Dezintegracja rodziny w sferze kontaktów interpersonalnych (np. brak czasu wpływający na niewłaściwą organizację życia rodziny, szczególnie brak czasu dla dzieci i ich problemów, niska kultura i brak umiejętności wychowawczych rodziców, niewłaściwy dobór współmałżonków i niezgodne pożycie małżeńskie).
4. Występowanie zjawisk patologii w rodzinie (uzależnienia, przemoc, kryminalność, uchylenie się od pracy, prostytucja).

Coraz więcej rodzin w Polsce znajduje się w złej i bardzo złej sytuacji materialnej. Jedną z najczęstszych przyczyn pogłębiającego się ubóstwa jest utrata pracy (bezrobocie), niskie zarobki jedyne go żywiciela w rodzinach pełnych i – tym bardziej – niepełnych, wielodzietność, niepełnosprawność.

Niedostatek, zaburzenie poczucia bezpieczeństwa finansowego, jest źródłem licznych negatywnych konsekwencji dotyczących różnych obszarów życia rodzinnego. Z pedagogicznego punktu widzenia zwracam uwagę na wybrane aspekty sytuacji (ekonomicznej, kulturalnej, pedagogicznej) dzieci w rodzinach ubogich. Na przykład już od najmłodszych lat nie korzystają z usług placówek opiekuńczo-wychowawczych (żłobka, przedszkola, świetlicy szkolnej). Nie uczestniczą również w płatnych zajęciach pozalekcyjnych (np. językowych, informatycznych), nie chodzą do kina, nie biorą udziału w imprezach sportowych, rozrywkach, wycieczkach. Rozwój dzieci nie jest więc stymulowany, nie rozwijają swoich zdolności, umiejętności równoległe do zajęć szkolnych.

Równocześnie brak środków materialnych może być powodem niskich aspiracji edukacyjnych. Zarówno rodzice, jak i dzieci mogą dążyć do jak najszybszego finansowego usamodzielnienia, wybierając szkoły o profilu zawodowym. Także dojazdy, pobyt w internacie, stancja, utrzymanie poza miejscem zamieszkania, opłaty za

podręczniki, pomoce itp. przekraczają możliwości finansowe rodzin mieszkających w środowisku wiejskim czy małego miasta.

Ponadto dzieci z rodzin najuboższych noszą tanie i gorsze jakościowo ubrania, w ich domach nie ma sprzętu audiowizualnego, sportowego. Powoduje to, że postrzegają własną sytuację (materialną i życiową) jako gorszą niż rówieśników. Mogą w związku z tym unikać kontaktów rówieśniczych, zajęć szkolnych. Mogą być także izolowani – odrzucani przez kolegów w szkole.

Także atmosfera życia rodzinnego często jest zaburzona, niekorzystna. Poczucie nieustannego zagrożenia, które wynika z faktu zaciągania pożyczek, zaległości w opłatach, braku perspektyw powoduje pogarszanie stosunków wewnątrzrodziny – napięcia pomiędzy małżonkami, konfliktów, które nie stwarzają właściwego klimatu do rozwoju dzieci.

Podane przykłady wskazują, iż niemożność zaspokojenia materialnych potrzeb rodziny – tych aktualnych i związanych z zabezpieczeniem ich w przyszłości powoduje liczne negatywne skutki. Niewłaściwe odżywianie, zaniedbania higieniczne, lecznicze, edukacyjne, długotrwały stres w rodzinie i pojawiające się w związku z tym konflikty – to konsekwencje dotyczące głównie dzieci.

Zagrożeniem prawidłowego funkcjonowania rodziny jest też jej **niepełność**. Jak już wspomniano, na kształtowanie się psychospołecznych cech osobowości dziecka wpływają zróżnicowane role matki i ojca. Brak jednego z wzorów osobowych może być przyczyną niewłaściwej interpretacji roli męża, żony, ojca, matki w dorosłym życiu dzieci pochodzących z rodzin niepełnych. Ponadto rodziny te często znajdują się w trudnej sytuacji materialnej (zwłaszcza gdy jedynymi żywicielami są kobiety). Negatywną konsekwencją jest też przeciążenie obowiązkami samotnego rodzica. Powyższe skutki zaburzeń struktury rodziny nie dotyczą wszystkich rodzin niepełnych. Przede wszystkim ich sytuacja uzależniona jest od przyczyny niepełności (np. śmierci matki lub ojca, przyczyny rozwodu, czasu i typu niepełności – czasowa lub trwała, możliwości wsparcia ze strony otoczenia (rodziny)¹⁰.

Kolejnym przejawem nieprawidłowego funkcjonowania rodziny jest **przemoc** stosowana wobec jej poszczególnych członków. Od kilku lat w Polsce coraz częściej używa się terminu „przemoc w rodzinie” lub nieco łagodniejszego „przemoc domowa”. Dom rodzinny to dla wielu ludzi miejsce cierpienia, zagrożenia, lęku i rozpacz. Pojawienie się przemocy jest sygnałem załamania się życia rodzinnego na jego podstawowym poziomie, sygnałem załamania odpowiedzialności rodziny za bezpieczeństwo jej własnych członków. Pojęcie przemocy w rodzinie obejmuje wszelkie odmiany złego traktowania tych członków rodziny, którzy nie są w stanie się bronić.

Formy przemocy wobec dzieci:

- Zaniedbywanie, oznacza niezaspokajanie fizycznych i emocjonalnych potrzeb dzieci (niedożywianie lub głodzenie, złe warunki higieniczne, niewypełnianie

---

¹⁰ Problematyką rodzin niepełnych zajmują się m.in. J. Brągiel, E. Kozdrowicz, B. Balcerzak-Paradowska, K. Krupa, D. Graniewska, L. Janiszewski.

- obowiązku szczepień, badań bilansowych, nierealizowanie obowiązku szkolnego, nieadekwatny do pory roku ubiór).
- Krzywdzenie emocjonalne (przemoc emocjonalna) – to różne zachowania rodziców lub opiekunów, które prowadzą do zniszczenia pozytywnego obrazu własnej osoby¹¹. Do zachowań tego typu należą: odrzucanie, ignorowanie, manipulowanie, izolowanie, upokarzanie, wyśmiewanie, zmuszanie do wysiłku przekraczającego możliwości dziecka (np. w nauce).
  - Przemoc fizyczna – użycie siły, którego rezultatem są nieprzypadkowe zranienia.
  - Wykorzystywanie seksualne – to wciągnięcie zależnego, niedojrzałego rozwojowo i niezdolnego do wyrażenia pełnej zgody dziecka albo osoby w okresie dorastania, w seksualną aktywność, do której osoby te nie są przygotowane, aktywność naruszającą społeczne tabu oraz zasady życia rodzinnego¹².

Stosowanie przemocy wobec dziecka wywiera określone, negatywne skutki natury fizycznej, pedagogicznej i psychologicznej na rozwój dziecka¹³.

Brak więzi uczuciowych, poczucie wyobcowania i odrzucenia jest czynnikiem równie patogennym jak głęboki niedostatek (potwierdzają to przypadki nieprzystosowania społecznego, wykołajenia dzieci i młodzieży z rodzin dobrze sytuowanych). Dlatego jednym ze skutków nieprawidłowego funkcjonowania rodzin jest **sieroctwo** – społeczne i emocjonalne. W literaturze wymienia się ponadto sieroctwo naturalne (oboje rodzice nie żyją) i półsieroctwo (jedno z rodziców nie żyje).

Sieroctwo społeczne powstaje na skutek niewystarczającej opieki rodzicielskiej wynikającej głównie z zaburzeń w funkcjonowaniu rodziny: alkoholizmu, przestępczości i demoralizacji rodziców, złej sytuacji materialnej (rodzice nie potrafią zaspokoić podstawowych potrzeb dzieci), poważnych błędów wychowawczych. Dzieci z takich rodzin umieszczane są zwykle w rodzinnych (np. rodziny adopcyjne, zastępcze, rodzinne domy dziecka, wioski dziecięce) i pozarodzinnych (pogotowie opiekuńcze, dom dziecka) instytucjach opiekuńczo-wychowawczych w celu skompensowania niedoborów środowiska rodzinnego¹⁴.

Jedną z postaci sieroctwa jest sieroctwo emocjonalne (duchowe, ukryte). Pojęcie to dotyczy dzieci mających rodziny pełne, lecz odczuwających głębokie osamotnienie. Jest subiektywnym stanem psychicznym dziecka będącym jego emocjonalną reakcją na niezaspokojone przez rodziców potrzeby miłości i psychicznego zrozumienia (A. Maciarz¹⁵). Sieroctwo emocjonalne przejawia się w następujących elementach:

---

¹¹ W. Badura-Madej, *Wybrane zagadnienia interwencji kryzysowej*, Warszawa 1996, s. 132.

¹² I. Pospiszyl, *Przemoc w rodzinie*, Warszawa 1994.

¹³ Problematyką przemocy w rodzinie zajmują się m.in. J. Komorowska, I. Pospiszyl, J. Bińczycka, I. Obuchowska, K. Marzec-Holka, I. Jundziłł, A. Piekarska, B. Holyst, J. Kądziela, Z. Lew-Starowicz, B. Mossakowska.

¹⁴ Problematyką sieroctwa społecznego zajmują się m.in. S. Kozak, M. Łopatkowa, H. Filipczuk, I. Jundziłł, A. Kelm, B. Matyjas, M. Kolankiewicz, I. Obuchowska, B. Passini.

¹⁵ A. Maciarz, *Sieroctwo duchowe dzieci*, „Problemy Opiekuńczo-Wychowawcze” 1991, nr 6.

- poczucie braku akceptacji emocjonalnej w rodzinie;
- poczucie braku zrozumienia przez rodziców;
- poczucie osamotnienia w rodzinie.

Źródłem sieroctwa emocjonalnego może być: niski poziom kultury i świadomości wychowawczej rodziców, preferowanie zdrowia fizycznego i wartości materialnych w rodzinie, autokratyczny styl wychowania ze znacznym nasileniem rygoryzmu. Także niska świadomość potrzeb dziecka związanych z jego wiekiem i blokowanie tych potrzeb, nadmierne wymagania wobec dzieci i niekonsekwencja wychowawcza, nastawienie rodziców na cele i przeżycia pozarodzinne, rozbieżność i ubóstwo więzi emocjonalnych w rodzinie, patogeniczne cechy osobowości rodziców.

Pomoc dziecku i rodzinie

Jednym z istotnych czynników efektywności dydaktyczno-wychowawczej szkoły jest dobra znajomość ucznia i jego środowiska rodzinnego. Dzięki właściwemu rozpoznaniu środowiska rodzinnego dziecka, szkoła może praktycznie działać – pomagać dzieciom i ich rodzinom. Każdy nauczyciel powinien zwrócić uwagę na następujące wskaźniki służące poznaniu stopnia współdziałania rodziny w realizacji zadań opiekuńczo-wychowawczych szkoły:

- rodzaj warunków stwarzanych dzieciom w domu do nauki szkolnej (własne miejsce do odrabiania lekcji, własny pokój, lub jego brak);
- czas i pora odrabiania zadań domowych przez dzieci (w jakich godzinach, czy jest to pora stała czy nie);
- poglądy rodziców na rolę zabawy, pracy i nauki w prawidłowym rozwoju psychofizycznym dzieci (np. określenie proporcji pomiędzy poszczególnymi rodzajami aktywności dziecka; czas i rodzaj wykonywanych prac);
- poziom i rodzaj aspiracji szkolno-zawodowych rodziców względem swoich dzieci;
- oczekiwania pomocy w wychowaniu własnych dzieci (od nauczycieli – porady, wskazówki, od szkoły – dożywianie, opieka, literatura pedagogiczna).

Poznanie przez nauczyciela środowiska rodzinnego dziecka pod kątem realizacji zadań i funkcji rodziny przyczynia się do wczesnego rozpoczęcia pracy profilaktycznej (zapobiegawczej) czy kompensacyjnej (wyrównawczej). Dlatego nauczyciel powinien znać sytuację społeczno-ekonomiczną rodziny (strukturę, wykonywany przez rodziców, zawód warunki socjalno-bytowe), sytuację kulturalną (poziom wykształcenia rodziców, sposoby i formy spędzania czasu wolnego), sytuację pedagogiczno-psychologiczną (podział obowiązków domowych, rodzaje stosowanych metod wychowawczych, więzi pomiędzy poszczególnymi osobami, atmosferę życia rodzinnego).

Wiedza ta umożliwi zorganizowanie właściwej pomocy uczniowi. Polega ona m.in. na zorganizowaniu opieki poza zajęciami (świetlica szkolna), skierowaniu np. do poradni psychologiczno-pedagogicznej. W przypadku problemów finansowych

rodziny udzielana może być pomoc doraźna w formie stypendiów, zapomóg, opłat za dożywianie i wycieczki, zakup niezbędnych przyborów szkolnych i podręczników czy też pomoc dydaktyczna uczniom z niepowodzeniami społecznymi.

W ostatnich latach zwraca się uwagę na zintensyfikowanie pomocy rodzinom dysfunkcyjnym, a tym samym dzieciom, w celu nieodrywania ich od środowiska rodzinnego. Powstają na przykład placówki opieki częściowej¹⁶, w których dzieci mogą przygotowywać się do zajęć szkolnych, poznają sposoby aktywnego i twórczego spędzania czasu wolnego. Prowadzona jest też praca z rodzicami o różnorodnym charakterze (np. Rodzinny Ośrodek Pomocy Społecznej, „Nasz Dom”, Ośrodek Interwencji Kryzysowej). Dopiero w przypadku krzywdzenia dzieci, braku chęci i zaangażowania ze strony rodziców w zmianę sytuacji ich rodziny, umieszcza się je w placówkach opiekuńczych. Pomoc dzieciom z takich rodzin ma ogromne znaczenie indywidualne i społeczne, gdyż wspomaga rozwój i zaspokaja niektóre potrzeby oraz zapobiega tzw. dziedziczeniu społecznemu.

Problemy do przemyślenia i dyskusji

1. Proszę wymienić cechy współczesnej rodziny uwzględniając jej przemiany.
2. Oblicz ile czasu w dzień powszedni i świąteczny znane Ci rodziny wspólnie spędzają czas wolny. Czy jest to czas spędzony efektywnie (rozmowy, spacery) czy też biernie (np. przed ekranem telewizyjnym).
3. Jakie elementy składają się na właściwą atmosferę życia rodzinnego?
4. Jakie problemy mogą występować w wybranym typie rodziny (np. z problemem bezrobocia, niepełnej, patologicznej)?
5. W oparciu o przedstawione wskaźniki proszę ocenić stopień współdziałania kilku wybranych rodzin w realizacji zadań opiekuńczo-wychowawczych szkoły.
6. W jaki sposób szkoła może pomóc dziecku z rodziny dysfunkcyjnej?
7. Wskaż (w oparciu o literaturę przedmiotu i czasopiśmiennictwo pedagogiczne), z którymi instytucjami powinna współpracować szkoła, aby pomóc dziecku z rodziny problemowej?

Literatura dla studentów do wyboru

1. J. Izdebska, *Rodzina, dziecko, telewizja*, Białystok 1996.
2. S. Kawula, J. Brągiel, A. Janke, *Pedagogika rodziny*, Toruń 1997.
3. I. Pospiszyl, *Przemoc w rodzinie*, Warszawa 1999.
4. „Problemy Opiekuńczo-Wychowawcze”.

---

¹⁶ W Białymstoku istnieje środowiskowy dom dzieci „Nasz Dom” prowadzony przez Stowarzyszenie Pomocy Osobom Zagrożonym Uzależnieniem i Uzależnionym „Droga”.